

ARVRIKET

KRING ETT FÖRBISETT 400-ÅRSJUBILEUM

Av fil. doktor RUDOLF BERGSTRÖM, Uppsala

MEDAN den trehundraåriga åminnelsen av såväl den svenska sjökartan som 1644 års sjökrigshändelser vederbörligen uppmärksammas och hugfästs, bl. a. genom utgivande av minnesfrimärken, har ett annat sekeljubileum gått oss obeaktat förbi. Ty Sverige kunde föregående år se tillbaka på en 400-årig tillvaro som arvrike, alltsedan Gustaf Vasa år 1544 genom den s. k. Västerås arvförening gjort konungadömet ärftligt inom Vasaätten. Det kan därför vara på sin plats att i några drag teckna bakgrunden till denna märkliga händelse i vår historia.

Att ingående utreda medeltidens statsrättsliga uppfattning om arvriket skulle här föra för långt. Det må vara nog sagt, att den ärftliga monarkien enligt dåtida föreställningar var liktydig med absolut monarki eller kungligt envælde. I ett valrike däremot kunde man begränsa den blivande härskarens maktsfär genom att ställa villkor för valet. Han fick avge en s. k. konungaförsäkran eller handfästning, vari de kungliga befogenheterna, rättigheterna och skyldigheterna fastställdes och avgränsades. Valriket kan alltså betraktas som den medeltida motsvarigheten till en senare tids konstitutionella monarki.

De nordiska länderna (Norge tidvis undantaget) voro av gammalt valriken. Sveriges karaktär av valrike var dessutom fastslagen i konungabalken av Magnus Erikssons landslag. Men särskilt under den senare delen av unionstiden (1448—1520) blev det alltmera uppenbart, att landets regenter började styra hän mot arvriket. Det sagda gäller både de inhemska härskarna, framför allt riksföreståndarna av den yngre Stureätten, och de tyskbördiga danska konungarna av huset Oldenburg. Redan riksföreståndaren Svante Nilssons anhängare betraktade sonen, »unge herr Sten», som den givne efterträdaren. Sten Sture d. y:s regering formade sig till en faktisk diktatur, och när riksföreståndaren även sökte tillskansa sig konungavärdigheten, fanns det icke längre någon tvekan om att den ärftliga monarkien var på marsch. När den unge diktatorn vid sitt försök att slå tillbaka den danska invasionen år 1520 gick ur tiden, ansåg tydligen hans änka, Kristina Gyllen-

stierna, sönerns successionsrätt som självklar. Hon övertog — helt olagligt och utan rådets eller riksdagens samtycke — styrelsen i egenskap av förmyndarregent.

Samma tendenser gå igen hos de danska unionskonungarna under deras korta gästroller på Sveriges tron. Mer eller mindre framgångsrika försök att i strid mot givna utfästelser stärka konungamakten gå hand i hand med ärftlighetssträvandena. Konung Hans lät sålunda välja sin son, prins Kristian, till sin efterträdare i Sverige. Delvis med stöd av detta val skulle det slutligen lyckas Kristian II att även formellt göra Sverige till ett arvrike.

Segt och ihärdigt och med växlande lycka hade den svenska aristokratien med riksrådet i spetsen motarbetat alla dessa enväldstendenser. När Sturehusets ärftlighetsplaner blevo alltför uppenbara, begagnade högfrälset tillfället att efter de första nederlagen och Sten Stures kort efteråt timade frånfälle ansluta sig till segraren och med denne ingå en överenskommelse, som åtminstone på papperet praktiskt taget överlämnade hela regeringsmakten till rådet. Men tiden red fort. Ett halvår senare hade Kristian II tack vare en machiavellistisk inrikespolitik och på sistone med militärt våldshot i bakgrunden förmått riksrådet att hylla honom som suverän arvkonung. Kröningen och blodbadet i Stockholm följde. Allt motstånd tycktes lamslaget. Men reaktionen kom, när det visade sig, att Kristian II icke förmådde kuva dalkarlarnas uppror. Rådsaristokratien avföll från Kristian och anslöt sig till Gustaf Vasa, men med den fasta avsikten att varken tillåta ett upplivande av Sturediktaturen eller den oldenburgska unionsmonarkien med dess farliga prejudikat på ärftlig konungamakt. Efter att på ett tidigt stadium ha avtvingat den unge upprorsledaren en preliminär försäkran, som kraftigt inskränkte hans maktutövning, lyckades man, säkert icke utan god hjälp av riksföreståndarens mer eller mindre skickligt dolda ärelystnad, bringa det därhän, att Gustaf Vasa valdes till landets konung — under mesta möjliga iakttagande av de i landslagens konungabalk föreskrivna formerna.

Innebörden av det skedda var, att Sturarna och de danska konungarna slagits ut och med dem såväl det diktatoriska styrelsesättet som den 1520 sanktionerade ärftliga monarkien. I stället hade det gamla i landslagen uttryckligen stadgade valriket återställts. Likväl hade endast drygt tjugo år hunnit förgå, innan Gustaf Vasa ånyo infört arvriket. Hur var detta möjligt?

En forskare, Tor Berg, har påvisat det intressanta faktum, att Gustaf Vasa redan från början icke föreföll hågad att gå med på

ett av biskop Brask något år efter kungavalet väckt förslag om en officiell protest mot Kristian II:s arvhyllning. I vilken riktning den nyvalde konungens intentioner gingo är således uppenbart. Att dessa avsikter så snart kunde förverkligas ter sig emellertid ganska förståeligt vid en blick på det inrepolitiska läget under de båda oroliga decennierna närmast efter kungavalet.

Gustaf Vasa beredde i viss mån de högaristokratiska kretsar, som stodo bakom valet, en besvikelse. Han nöjde sig icke med de blygsamma befogenheter, som enligt landslagen tillkommo honom, utan skapade sig snart en betydande maktställning. Mot den kyrkliga aristokratien riktade han med 1527 års Västeråsrecess ett förintande slag icke blott ekonomiskt utan även politiskt, i det att biskoparna, som dittills varit självskrivna medlemmar av riksrådet, för framtiden uteslötos ur denna korporation. Men det kan å andra sidan icke förnekas, att den förste Vasakonungen fört en i det stora hela adelsvänlig styrelse, och att det världsliga frälset utgjort det säkraste stödet för hans tron. Försöken att till Sturehusets förmån störta konungen väckte oro hos adeln, som hade allt att frukta av denna dynastis demagogisk-diktatoriska regeringsmetoder. De många bondeupproren utgjorde samtidigt ett hot även mot frälset och kunde därför endast ytterligare sammansvetsa konung och adel. När det farligaste av dessa uppror, Dackefejden, som skakat Gustafs tron i dess grundvalar och gått fram över mördade frälsemäns lik och brinnande adelsgårdar, till sist slagits ned, var för Gustaf Vasa det psykologiska ögonblicket inne att göra sig till ärftlig härskare. Aristokratien, som i konungamakten funnit sitt säkraste bålverk mot den anstormande bondedemokratien, hade icke längre någon väsentlig anledning att motsätta sig konungens arvrikesplaner. Den 13 januari 1544, omkring ett halvt år efter Dackefejdens slut, kunde Gustaf Vasa därför utan motstånd iscensätta den statsakt, som blivit känd under benämningen Västerås arvförening.

Sammanhållningen mellan konung och adel upphörde under Erik XIV:s regering. Denne bröt med faderns styrelsesätt. Han gynnade de lägre klasserna på frälsets bekostnad, och hans regering formade sig i stort sett till en demokratisk diktatur av liknande slag som Sturarnas. Adeln drevs därför av sina intressen till opposition mot konungamakten. Efter Eriks avsättning sökte den framgångsrikt vederlägga uppfattningen om arvkonungens maktfullkomlighet. I olikhet med vad fallet var på kontinenten, blev det svenska arvriket därför aldrig liktydigt med envælde.